

Idéhistorisk tidsskrift nr. 3 2019

arr

Arr 30 år 1989–2019

Fiendebilder

arr

Ansvarlig for dette nummer

Else Marie Lingaas

Redaksjonen

Endre Ugelstad Aas

Haakon Bekeng-Flemmen

Thomas Brodahl

Vigdis Evang

Sarah Hervé

Ragni Indahl

Emil Nicklas Johnsen

Ellen Marie Krefthing

Else Marie Lingaas

Truls Petersen

Espen Schaanning

Thale Sørli

Thomas Østerhaug

Foto

Anniken Aadalen

Form

Asbjørn Jensen / Valiant

Sats

Punktum Forlagstjenester

Trykkeri

07-gruppen

ARR – idéhistorisk tidsskrift

Postboks 1020 Blindern

0315 Oslo

www.arrvev.no

ISSN 0802-7005

31. årgang

Utgitt med støtte fra:

Norsk Kulturråd

Institusjonen Fritt Ord

IFIKK, Universitet i Oslo

Medlem av:

Tidsskriftforeningen

(www.tidsskriftforeningen.no)

NORSK
KULTURRÅD

Innhold

- 3 EIT ANGREP PÅ NASJONEN?
MORMONISME, KONSPIRASJONSTEORIER OG MORALSK PANIKK I NORE
OG SVERIGE, 1900–1914
Frode Ulvund
- 17 «JEG ER REDD FOR OSS»
OM STEREOTYPIER, FIENDEBILDER OG ONDSKAPENS ANSIKTER
Inge Eidsvåg
- 29 HVORFOR BLIR IKKE FIENDEBILDER TATT MER ALVORLIG I
FREDSBYGGING?
Steinar Bryn
- 41 KRISTEVA, DE FREMMEDE OG FREMMEDFRYKTEN
Ragni Indahl
- 47 GREKERNE BLANT BARBARER, BESKYTTELSESSØKENDE
OG METOIKER
Julia Kristeva
- 59 «DEN BLODTØRSTIGE REVOLUTIONS-JØDE MOSES KLAS»
Lars Bjørndal-Lien
- 71 TYRKERFRYKT I NORGE FRA 1500- TIL 1800-TALLET
Bente Lavold
- 87 GOATSE & TUBGIRL
MANNLIGE ONLINE-SUBKULTURER OG DERES HATOBJEKTER
Steffen Krüger
- 101 TROLLKVINNEN SOM FIENDEBILDE
Liv Helene Willumsen
- 113 NORD-KOREA
ET FIENDEBILDES SUKSESS OG DETS KONSEKVENSER
Geir Helgesen
- 121 «HAT OG DEL»
OM ARBEIDERPARTIHAT, KONSPIRASJONSSNAKK, SUBVERSJONSMYTE
OG SYLVI LISTHAUG
Terje Emberland
- 135 OM FOTOSERIEN: DOMMEDAGSPREPPERER
Anniken Aadalen
-
- BOKESSAY
- 136 HAMSTERHJULET
Espen Schaanning
- 152 BOKANMELDELSER

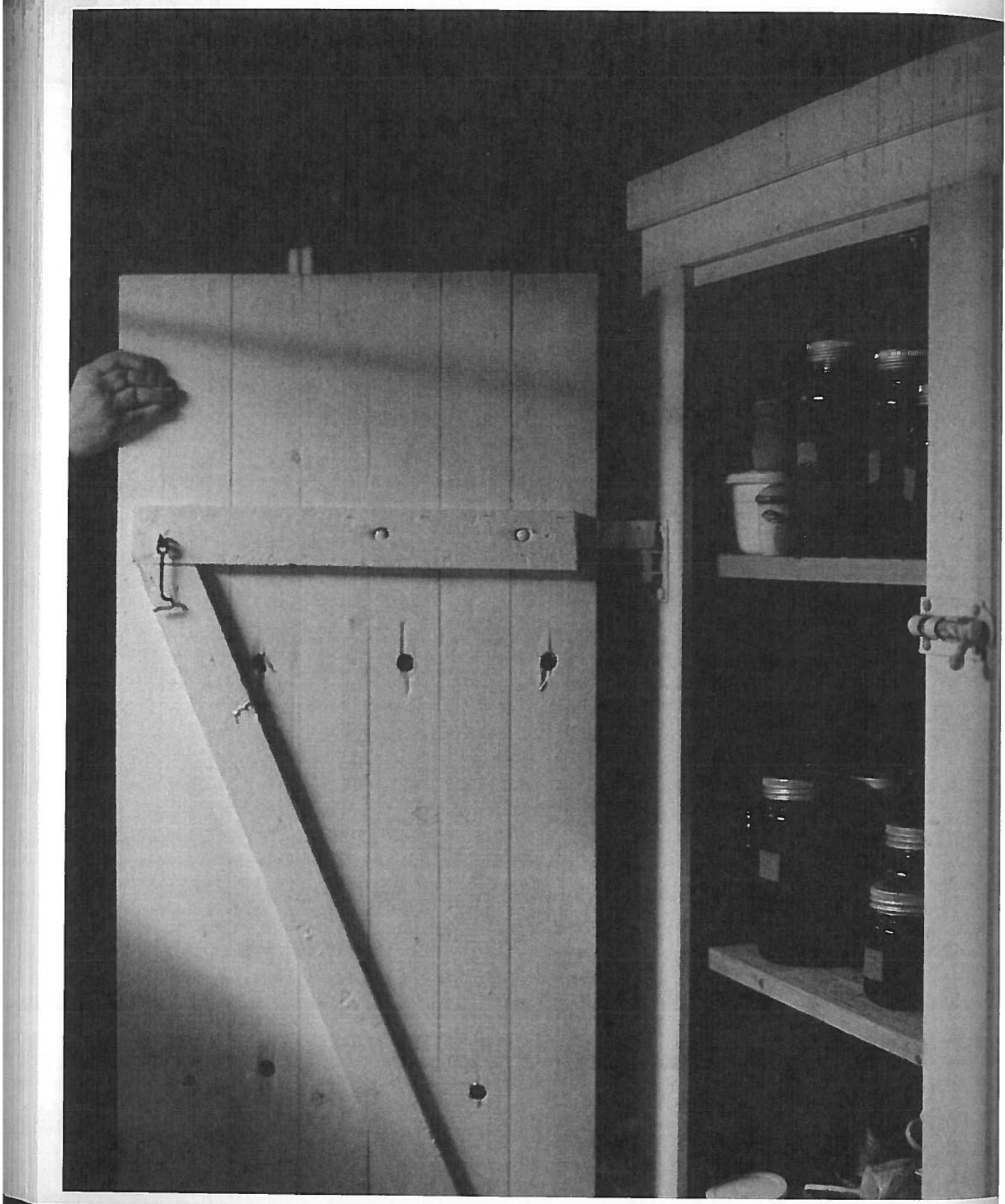
LEDER

Fiendebilder

Den offentlige debatten er i dag preget av økende polarisering og et tiltagende konfliktnivå der ulike grupper settes opp mot hverandre, noe som ikke minst kommer til uttrykk i den politiske bruken av sosiale medier. Det kan virke som om det å skape klare fiendebilder er et helt nødvendig retorisk virkemiddel for å få oppmerksomhet og gjennomslag i medieverdenen. Samtidig har behovet for å gjøre felles front mot en fiende, og dermed formulere en mer eller mindre overbevisende forestilling om denne fienden, en lang og variert historie i vår kultur.

I dette nummeret av Arr setter vi søkelyset på den retoriske konstruksjonen av nettopp fiendebilder. Et fiendebilde vil nesten alltid innebære en form for demonisering og dehumanisering av motstanderen, og forutsetter polarisering gjennom et uttalt eller uuttalt skille mellom «oss» og «de andre». Utformingen av et fiendebilde sier dessuten noe om de som fastslår skillelinjene. Slik forteller fiendebildet ofte mer om de som kategoriserer enn om de som skal kategoriseres.

EML

Liv Helene Willumsen

Trollkvinnen som fiendebilde

På 1500- og 1600-tallet ble rettsforfulgte trollkvinner brent på bål i Nord-Europa. Tankegods fra en lærd doktrine kalt demonologi hadde betydning for forestillingen om trollkvinnen som en farlig fiende.¹ I denne artikkelen vil jeg undersøke hvordan den demonologiske konstruksjonen av trolldom kommer frem under rettssaker mot de som angivelig skulle ha utført den. Ut fra to rettssaker, den ene fra Flandern i 1596 og den andre fra Finnmark i 1662–1663, vil jeg forsøke å belyse på hva slags måte det fiendebildet som ble tegnet av de forfulgte kvinnene, hadde sammenheng med demonologiske ideer. Metodologisk har jeg valgt en innfallsvinkel basert på narrativ diskurs, ut fra Gérrhard Genettes arbeider, med særlig vektlegging av kategorien *stemme*.² Det teoretisk-metodiske tankegods som Genette

presenterer i sitt forfatterskap, kan anvendes i analyse av skjønnlitterære tekster så vel som historisk kildemateriale, og det er i analysen av eldre historiske kilder at flere forskere de senere år på en fruktbar måte har benyttet Genettes tekstanalytiske tenkning og kategoriseringer.³ Genette nevner selv rettsprotokoller som velegnet for narratologiske analyser, og understreker nødvendigheten av kontekstualisering for å analysere historiske kilder. Gjennom nærlesning av tekst der begrepet *stemme* har vært en inspirasjonsfaktor, forsøker jeg i analysen ut fra originale rettsreferater å gi en individualisert fremstilling av to menneskeskjebner innenfor en gitt rettshistorisk og mentalitetshistorisk ramme. Jeg arbeider analytisk med rettsreferater under den forutsetning at det er mulig å

«lytte ut» stemmene til ulike aktører i rettslokalet. Med utgangspunkt i narratologisk metodologi er det mulig å tydeliggjøre hvordan de ulike aktørenes stemmer fremtrer i rettslokalets diskurs, ved at man under analysen fokuserer på hvem som er den talende og utsagnsbærende.⁴

Jeg har valgt de to eksemplene fordi de på den ene side representerer ulikhet knyttet til rammeforhold, på den annen side likhet knyttet til sakenes kjerneinnhold. Rettssaken i Flandern fant sted i et katolsk område sør for Nordsjøen i en relativt tidlig fase av den nordeuropeiske trolldomsforfølgelsen. Rettssaken i Finnmark fant sted i et protestantisk område langt nord i Europa i en relativt sen fase av trolldomsforfølgelsen i Nord-Europa. Imidlertid står demonologiske ideer innholdsmessig sentralt i begge sakene. Det er gjennom en personifisert tilnærming at den idémessige sammenhengen mellom kildene i Flandern og Finnmark kan påvises, og da særlig gjennom den anklagedes «stemme». Det kan problematiseres om også anklagerens «stemme» og skriverens «stemme» reflekteres i det den anklagede kvinnen uttrykker, ved at det stilles spørsmål til den anklagede under forhør og at skriveren er den som fører referatet i pennen. Jeg mener likevel at i de anklagede kvinnes tilståelser er det deres egen stemme som kommer frem i rettsreferatet, da det tydeliggjøres hvem som stiller spørsmål og hvem som svarer. Det er derfor tilståelsene i trolldomssaker utgjør et utrolig verdifullt historisk kilde-materiale, med glimt inn i vanlige menneskers mentalitets-sfære og forestillingshorisont.⁵ Delegering av «stemme» til de anklagede kvinnene finner vi i begge rettsreferatene som ligger til grunn for denne artikkelen. En komparasjon av trolldomssaker fra Flandern og Finnmark har aldri vært utført tidligere, ei heller en analyse av trollkvinnen som fiendebilde med utgangspunkt i dette kildematerialet. Dessuten er vektlegging av narrativ diskurs og kategorien stemme et nyskapende grep innen historisk forskning, så denne artikkelen utgjør et nybrottsarbeid på mer enn én måte.

Europeiske trolldomsprosesser har vært et tiltakende aktivt forskningsfelt de siste 40 år. Går man historiografisk til verks, ser man at en del av denne forskningen har hatt trollkvinnen så vel som trollkarlen som en del av de emner som blir behandlet, uten at skikkelsen er belyst separat. Et utvalg av forskningslitteratur finnes i encyklopedier, der korte artikler som tar opp kjønnsaspektet, finnes inkludert.⁶

Så er det kommet ut noen oversiktsstudier over de europeiske trolldomsprosessene, der kjønnsaspektet er belyst som del av en bredere fremstilling.⁷ Rene mentalitetshistoriske studier behandler kjønnsaspektet som en del av det demonologiske tankegodset.⁸ Tilsvarende gjelder studier med hovedvekt på språk og litterær representasjon.⁹ I de vestlige land finnes en del bredt anlagte studier av heksekikkelsen.¹⁰ Også innen nordisk forskning er det flere arbeider som retter seg mot trollkvinnen og de ideer som omkranset henne.¹¹ Disse studiene bidrar til å gi ny innsikt i trollkvinnen som figur.¹²

To trolldomsbegreper eksisterte under trolldomsforfølgelsen i tidlig nytid.¹³ Det ene var det tradisjonelle synet, skadevoldende trolldom, *maleficium*, som impliserte at personer kunne kaste trolldom over mennesker og dyr. Det latinske ordet *maleficium* knytter seg til nedarvet folklore og betegner skade utløst gjennom overnaturlige midler.¹⁴ Denne skaden kunne utøves ved hjelp av synlige ritualer og objekter, men også som en indre handling. Resultatet var antatt å være sykdom eller død for mennesker eller dyr, i tillegg til uhell, fattigdom og impotens. Utøvelse av skadevoldende trolldom kunne implisere bruk av formularer, gjenstander og ritualer, i tillegg til et ondt ønske eller et ondt blick for å kaste ondt over noen eller noe. Det er snakk om en virksomhet der mennesker angivelig var i stand til å kommandere og manipulere overnaturlige makter med det formål å forårsake skade.¹⁵ Dette var individuell utøvelse av trolldom basert på en iboende makt som noen personer hadde, og anklagede personer ble ført for retten i enkeltsaker.

Det andre var det demonologiske trolldomsbegrepet, som var sentrert rundt djevelen og hans virke. En lærd europeiske doktrine, den demonologiske doktrine, lå til grunn for denne forståelsen av trolldom.¹⁶ Et hovedpunkt i doktrinen var djevlepakt. Ved å forlate dåpspakten og gå inn i en pakt med djevelen fikk en person angivelig kraft til å utføre onde gjerninger. Vedkommende gikk med på å tjene djevelen og å tilhøre hans hemmelige hær av allierte. En trollkvinne eller trollkarl ble fristet av djevelen til å inngå pakten, og ble ofte tilbudt penger eller lykke. Til slutt gav de etter og lovet å tjene Den Onde, et løfte som ble ledsaget av et ritual som beseglet tjenesteforholdet til Den Onde og underkastelsen under ham. Ritualer fikk noe ulik utforming i ulike land, men ofte berørte djevelen den som inngikk pakten, og på berøringsstedet ble det et merke, et djevlemerke, som kunne gjenfinnes og avsløre djevlepakten.¹⁷ I tillegg til djevlepakt

var samlinger av trollfolk, på Kontinentet kalt sabbater, et viktig element i den demonologiske doktrine. Med djevelen som midtpunkt møttes hans undersåtter på en mark eller et fjell, der omskaping til fugler og dyr og flygeturer gjennom luften hørte med. Slike samlinger, der mange var til stede, førte til at når en person anklaget for trolldom tilstod en slik deltakelse, kom spørsmål opp: Hvem andre var til stede? Nye personer ble navngitt og ført for retten i sammenhengende kjeder av trolldomssaker som foregikk i løpet av en begrenset tidsperiode, kalt kjedeprosesser. Kollektiv utøvelse av trolldom stod sentralt i demonologiske trolldomssaker.

En stor produksjon av demonologiske verker gjorde tankegodset kjent i Europa fra sent 1400-tall av. Det mest kjente verket er *Malleus Maleficarum*, Heksehammeren, som kom ut i Speyer i 1486.¹⁸ Boken er innledet med en pavebulle, et offisielt brev utstedt av pave Innocent VIII i 1484, som beskriver skaden trollfolk gjør, deres forbindelse med Satan samt handlingene som paven ønsker satt i verk mot trollfolk.¹⁹ *Malleus Maleficarum* er delt i tre deler og utformet som en serie spørsmål og svar.²⁰ I alle land i Europa der forfølgelse av trollfolk foregikk, kommer både det tradisjonelle og det demonologiske synet på trolldom frem i trolldomssakens rettsreferater, som er hovedkilden for studier av trolldomsprosesser.

Trolldomsforfølgelsen i Europa foregikk i perioden ca. 1450–1750. Den begynte i Sveits, et katolsk område, og spredte seg til resten av Europa.²¹ I Nord-Europa foregikk trolldomsprosessene hovedsakelig på 1500- og 1600-tallet. I de to områdene som diskuteres i denne artikkelen, Flandern og Finnmark, foregikk omfattende forfølgelse for trolldom. I Flandern varte trolldomsforfølgelsen fra 1589 til litt etter 1650, med flere intense perioder. Man regner med 202 henrettede personer i området Flandern.²² I Finnmark ble 91 mennesker henrettet for trolldom i perioden 1600–1692, med tre omfattende kjedeprosesser i løpet av hundreåret.²³ Totalt i Europa ble mellom 50.000 og 60.000 mennesker henrettet under trolldomsprosessene i Europa, de aller fleste brent på bål. I middeltrall var kjønnsfordelingen under trolldomsprosessene 80% kvinner og 20% menn. De aller fleste trolldomssakene foregikk ved lokale ting.

I denne artikkelen vil jeg fokusere på trollkvinnen, av flere årsaker, da kvinner utvilsomt står i en særstilling under trolldomsprosessene. For det første var kvinner i majoritet blant de anklagede og dømte i de fleste land der de

strengeste trolldomsprosesser foregikk, for eksempel Sveits, Tyskland og Skottland. For det andre er kvinner negativt vektlagt i den demonologiske lære. For det tredje er det påvist en sterk sammenheng mellom lokale ting, kvinner, tortur, djevlepaktsbekjennelse, utleggelse, kjedeprosesser og henrettelsesrate. Trollkvinnen inntar en spesiell posisjon innen den demonologiske idésfære, hun gjøres til et fiendebilde, noe som er denne artikkelens ledetråd.

Forbindelsen til djevelen

Djevelen var en mektig skikkelse i tidlig nytid. Fiendebildet av trollkvinnen er bygd opp rundt ulike tilknytninger til djevelen. Ved å knytte seg til djevelen blir man en fiende av Gud – man velger å tjene feil Herre. Disse tilknytningsspunktene kan gjenfinnes i trolldomssaker i form av ledende spørsmål under forhør, i form av elementer i de anklagedes tilståelser – i kildene kalt bekjennelser – og dessuten i lovens bokstav i selve domsslutningen. Forbrytelsen trolldom ble vurdert av rettsvesenet som *crimen exceptum*, en forbrytelse som var unntatt de normale bevisregler og dermed den normale rettssikkerhet. Man kunne ikke bevise at noen hadde utført trolldom, på samme måten som man kunne gjøre det med mord eller tyveri, derfor ble indisiebevis hyppig anvendt. Det sterkeste bevis i en trolldomssak var den mistenktes egen tilståelse.

De tilknytningsspunktene til djevelen det er snakk om, er i første rekke djevlepakten. Gjennom en rituell paktinngåelse gis et løfte fra den som går inn i pakten om at vedkommende skal tjene djevelen som herre. Da må den pakt som ble gjort i dåpen, opphøre. Djevlepakten er teologisk begrunnet og retter seg mot den kamp om sjeler på jorden som var antatt å pågå mellom Gud og Djevel. Dermed har pakten en åndelig dimensjon. Men djevelen gir også konkrete løfter ved paktinngåelsen, ofte knyttet til livets nødtørftigheter. Og djevelen er en frister som ved gjentatte forsøk overtaler svake kvinner.

Til paktinngåelsen hører et ritual. I noen land hører seksuell omgang med djevelen til ritualen, et spill på kvinnelig seksualitet som finnes i demonologiske verker, der kvinner fremstilles med en umettelig kjønnslyst. Dette gjør forbindelsen Kvinne-Djevel forestillingsmessig mer nærliggende enn forbindelsen Mann-Djevel. Dessuten setter som nevnt djevelen fysisk sitt merke på den som inngår pakt med ham, et djevlemerke. Dette merket kunne finnes ved

undersøkelser. I Skottland reiste offentlige hekseprykkere rundt og prikket trolldomsmistenkte kvinner med en stor nål for å finne en plass på kroppen som var ufølsom og som ikke blødde. Dersom et slikt merke ble funnet på en person som var mistenkt for trolldom, ble det sett som tegn på at den mistenkte var skyldig. Kvinners hår, for eksempel øyenbryn, kunne også være et skjulested for Den Onde, derfor kunne trolldomsmistenkte kvinner bli barbert. Djevelen kunne også gjøre det slik at trollkvinner ikke var i stand til å felle tårer.

Vannprøven var også et indisiebevis. Den ble sett på som en gudsdømme. Vannprøven bestod i å kaste den mistenkte ut i vann med hender og føtter sammenbundet. Dersom personen fløt opp, ble dette sett på som tegn på skyld fordi vannet som hellig element støtte det urene fra seg. Dersom vedkommende sank, ble det sett på som tegn på uskyld. De som ble prøvd, ble da dratt i sikkerhet ved at de hadde et tau rundt livet. Så langt har forbindelsene til Djevelen vært mulig å forestille seg ut fra realistiske rammer: Et fiendebilde fremkommer ved at den mistenkte etter egen bekjennelse hadde lært og utført trolldom, supplert ved fysiske kjennetegn som ble antatt å påvise skyld hos den mistenkte.

Imidlertid består forbindelsen til djevelen også av urealistiske elementer. Trollkvinner kunne skape seg om, iføre seg en ham, ofte for å komme seg hurtig gjennom luften til steder der trollfolk var forsamlet. Det kollektive preget var sterkt, de opererte mange sammen. Under forhør ble tilståelse av deltakelse på en trolldomssamling alltid fulgt opp av spørsmålet: Hvem andre var til stede? Slik ble en kjedeprosess med mange saker drevet fremover.

Fiendebildet av trollkvinnen var sammensatt av løfte om tjenerskap til Den Onde, fysiske kjennetegn og evne til trolldomsutøvelse. Med opphav i demonologiske ideer inkluderte det både frafallet fra Gud og overgivelsen til djevelen, en mulig seksuell forbindelse til djevelen, en merket kropp eller en avslørbar manglende evne til å synke i vann, en evne til å overskride realistiske grenser gjennom omskaping, deltakelse på samlinger av trollkvinner der djevelen var midtpunktet, samt utøvelse av trolldom på kollektiv basis. Trollkvinnene opererte i det skjulte, ingen visste hvem de var. Trolldomskraften hadde de fått fra djevelen, den var virksom og kunne forårsake katastrofer. Alle kvinner kunne potensielt være trollkvinner. Det var om å gjøre å oppspore dem og utrydde dem fra jordens overflate. Dette fiendebil-

det var bastant og fremkalte frykt. Både leg og lærd trodde trollkvinner eksisterte, og frykten for deres ondskap var grenseløs.

Lynken van Brugghe, Flandern 1596

Lynken van Brugghe var en 58 år gammel kvinne som bodde i Warhem. Hun var født i Cassele, datter av Passchier van Brugghe, og enke etter Mahieu Coloos. Hun ble bragt for retten i Hondshoote 29. februar 1596.²⁴ Lynken døde i fengsel under rettssaken. Av 202 personer anklaget for trolldom i Flanders, døde 23 i fengsel mens rettssaken pågikk. I rettsreferatet fra saken mot Lynken van Brugghe er det understreket at hennes tilståelse ikke er tvungen, til tross for at hun åpenbart blir torturert under forhør. I tillegg til hennes egen tilståelse refereres en tilståelse avlagt av hennes mann samt vitnesbyrd gitt av naboer. Rettsreferatet er organisert i ti punkter.

Det første punktet stadfester at hennes mann, Mahieu Coloos, som var fengslet før henne og dømt for trolldom, hadde bekreftet hustruens skyld. Dette punktet er initialplassert og åpenbart tillagt vekt. Det andre punktet har også å gjøre med hennes mann. Det er referert at da Lynken van Brugghe besøkte sin ektemann i fengselet og hørte at han hadde tilstått sin forbrytelse, sa hun til ham: «Mahieu, du hadde lovet meg ikke å gjøre det». Det tredje punktet slår fast at Lynken van Brugghe først flyktet fra sitt hjem da hun hørte at hennes mann hadde tilstått. Senere, da hun var på nippet til å bli fengslet, flyktet hun igjen. Hennes flukt blir brukt av rettsmyndighetene til å understreke at hun hadde noe å være redd for.

Det fjerde og femte punktet handler om skadevoldende tradisjonell trolldom, *maleficium*. Lynken sies å ha melket to av sine kuer og fått en unormal mengde melk fra dem. Det sjette punktet har å gjøre med en uoverensstemmelse mellom Lynken van Brugghe og en annen kvinne om den mengde smør som Lynken solgte til henne. Det syvende punktet handler om noe Lynken ikke ønsket å fortelle. Under flukten fortalte hun til en kvinne at hun bar en hemmelighet i sitt hjerte som hun ikke ville våge å fortelle noen for alt i verden.

Det åttende punktet har å gjøre med Fader Vår. Hun sa flere ganger at hun aldri hadde hørt ordene: «Og led oss ikke inn i fristelse», selv om hun var blitt undervist i dette

av lovens representanter. Det niende punktet har å gjøre med objekter brukt for å utøve skadevoldende trolldom. Forskjellige krukker som inneholdt en kremaktig substans med arsenikk ble funnet i hennes hus sammen med to lange kniver som stod ved siden av hverandre med den skarpe siden vendt nedover. Før hun flyktet, hadde hun begravd dem på østsiden av hagen sin. Hun bekjente at hun gravet dem ned selv, på ordre fra sin mann.

Det tiende punktet har å gjøre med forhøret av Lynken van Brugghe. Da det ble funnet at flere episoder ikke kunne forklares tilfredsstillende, ble Lynken forhørt under tortur, først ved pisking, etterpå ble alt hår på kroppen hennes barbert, og til slutt ble hun torturert ved søvnberøvelse. Imidlertid tilstod hun ikke noe under dette forhøret, unnatt – uten tortur – at hun den foregående sommeren en tirsdag hadde besøkt hjemmet til Jacob van der Meulen i Warhem. Kona til Jacob ammet babyen sin, og Lynken hadde sagt: «For noen store bryst du har, du har dobbel krone, de er bryst for å amme en konge». Så strakk hun ut hånden og kaster trolldom over henne. Neste dag gikk Jacob til Lynken for å klage over at hans kone ikke kunne produsere noe brystmelk, og sa: «Dersom jeg finner ut hvem som er ansvarlig for dette, vil jeg legge hans hjerte i hans egen hånd». Lynken svarte da: «Ikke vær redd, venn, alt vil bli fint». Samme dagen ble trolldommen brutt.

Da Lynken ble spurt hvilke ord eller hvilken substans hun hadde brukt for å bryte trolldommen, forble hun stille og sa til slutt: «Jeg skal si det». Hun forsøkte å snakke, og munnen beveget seg, men hun snakket ikke. Da hun ble spurt om hun ikke var i stand til å snakke, eller om hennes onde ånd hadde forbudt henne å snakke, mumlet hun «Ja». Til tross for at hun ble bedt innstendig om å kalle på Gud for å jage bort den onde ånd, var hun ikke i stand til å snakke. Hun gjorde forsøk på å snakke, og munnen hennes beveget seg, men hun var ikke i stand til å si noe. Mens hun ble avkledd og slått med stokker på sin nakne kropp, beveget strupen og munnen seg mer og mer, og da hun falt på gulvet, vridde og snodde hun seg lik en som var besatt.

Da de ropte til henne at hun måtte tro på Gud og forsake Satan, kunne eller ville hun ikke si noe. Over hennes venstre øye kom en mørk flekk til syne, som noen ganger ble større og noen ganger mindre; en mørk flekk kom også til syne ved siden av strupen, som begynte å svulle og hovne opp. Tungen hennes ble svart og munnen beveget seg, selv om hun ikke

snakket. Etter å ha blitt tvunget til å si ordene: «Å Jesus, sønn av David, ha barmhjertighet med meg», gjentok hun disse ordene stille, og svært sakte – folk kunne knapt høre dem.

Da hun ble tvunget til å drikke hellig vann, lukket hun munnen og tygget på glasset som om det var smertefullt å drikke vannet. Da hun ble slått med stokker på kroppen og leggene, ropte hun ut: «du warinne». Da hun innstendig ble bedt om å kalle på Gud Allmechtig, fortsatte hun å si: «du warinne». Da hun ble spurt om dette var navnet på den onde ånd som kontrollerte henne, mumlet hun «Ja». En tid gikk, mens munnen og strupen beveget seg, og leggene og magen beveget seg i vridninger. Rundt den ellefte time om kvelden døde hun, selv om hun bare hadde blitt torturert ved å bli slått med stokker, noe som viste at den onde fiende hadde hjulpet henne til en hurtig og plutselig død. På grunn av dette ville sannheten om liknende hendelser forbli skjult. Lynkens kropp ble senere begravet under galgen. Krukkene ble knust og knivene brukket og kastet i ilden. Alle hennes eiendeler ble konfiskert.

Hva slags fiendebilde tegnes av Lynken van Brugghe? Saken mot henne utviklet seg fra en bekjennelse uten tvang om sin magiske virksomhet til en tilstand der det ble maktpåliggende for forhørerne å banke en tilståelse ut av henne. Hun har drevet med magi i betydning av tradisjonell skadevoldende trolldom og eier remedier til bruk i så henseende. Dette er ikke vanskelig for henne å tilstå. Men forhørerne ønsket en annen tilståelse. Vendepunktet i saken skjedde da tortur ble satt inn. Først ble det anvendt mild tortur, pisking og søvnberøvelse. Men Lynken motstod denne torturen og bekjente lite. Så rettet utspørringen seg inn mot den onde ånd og den makt denne ånden hadde over henne. Hun ble innstendig formant å anrope Gud og be om barmhjertighet. Fiendebildet av Lynken van Brugghe er karakterisert ved at den onde ånd har overherredømme over henne. Lynken er underlagt hans vilje. På samme måte som demonologiske verker sier at trollkvinne ikke kan gråte, ser vi her et eksempel på at Lynken ikke kan tilstå. Hun kan heller ikke ta til seg det hellige vannet hun blir bedt om å drikke; hennes tilknytning til djevelen har satt inn et stengsel mot det hellige. Det er med stor møye mulig å presse ut av henne at den onde ånd bestemmer over henne. Navnet på den onde ånd ropes ut da Lynken er i en tilstand nær døden.

Trollkvinnen som bærer av demonologisk trolldoms makt blir under forhøret gjort til en slagmark mellom Gud og djevel. En voldsom frykt kommer til syne i forsøket på å presse frem en tilståelse fra Lynken. Særlig kommer dette frem under forhøret, da Lynken, som var sterkt medtatt og nesten ikke kunne snakke, ble formant å sette sin tro til Gud og forsake Satan.²⁵ Da hun til sist ropte ut ordene «du warinne», var forhørerne straks ute etter å få henne til å bekjenne at dette var navnet på hennes onde ånd, «den boozen gheest», noe hun til slutt mumlet «Ja» til. Hele den hjerteløse behandlingen av Lynken under forhøret vitner om sterk frykt. At hennes tilstand forverres hurtig, ser ikke ut til å bli registrert. Å tvinge henne til en påkallelse av Gud settes opp som redning. Det er en forventning om at Gud skal vise seg sterkere enn Satan. Forklaringen etter Lynkens død, at det var den onde ånd som hjalp henne til en hurtig død, blir i denne konteksten ikke bare et forsøk fra forhørernes side på å renske sine handlinger, men også et uttrykk for frykt. Hun kunne ha kommet til å røpe flere trolldoms handlinger og dermed vist mer ondskap. Den grenseløse ondskap fører hele forestillingen om den personifiserte trollkvinne over på et mer abstrakt plan. Fienden er noe uangripelig. Det er kampen mot det onde som er vesentlig, mer enn den kvinnen de har foran seg. I dette fiendebildet blir den konkrete kvinnen utydelig. Den demonologiske konstruksjonen av trolldom, et menneskes ondskap ut fra makt fra djevelen, har ingen konturer lenger. Derfor må også tortur bli uten grenser.

I den demonologiske konstruksjonen av trolldom står et menneskes forbindelser til Djevelen sentralt. Saken til Lynken van Brugghe viser at konstruksjonen er effektiv når det gjelder å knytte den til kampen mellom det onde og det gode. Under forhøret av Lynken tilkjenner forhørerne gjentatte ganger det de ser som motvekten mot djevelens vilje og ondskap, nemlig påkallelse av Gud. Før Lynken dør, har hun oppgitt navnet på sin onde ånd, samt tilstått at det er denne ånd som hindrer henne i å bekjenne. Den fysiske mishandlingen av Lynken ender med døden. Slik sett kom forhørerne på et vis i mål. De fikk bukt med et menneske som var en fiende av Gud, vantro, djevlebesatt, trolldoms kyndig og fryktinngytende. Det som likevel gjenstår å bekjempe for rettens håndhevere, er den uangripelige ondskapen. Og en frykt som ikke har avtatt.

Anvendelse av narratologi som tekstanalytisk redskap kommer frem i det ovenstående gjennom en kontinuerlig

fokusering på hva som uttrykkes av Lynken. Hennes «stemme», de svar hun gir under forhør, hennes ord og utsagn, er spesifikt løftet ut av rettsreferatets løpende tekst og viet særskilt oppmerksomhet. Det settes inn et skille mellom hva Lynken blir spurt om og hva hun faktisk uttrykker, noe som understreker betydningen av hva det er de ulike aktørene bidrar med.

Margrete Jonsdatter, Finnmark 1662–1663

Går vi så mer enn 70 år frem i tid og forflytter oss til Norges nordligste fylke, Finnmark, kommer vi inn i den siste store kjedeprosessen i Finnmark, som varte fra oktober 1662 til april 1663. I løpet av denne vinteren ble 20 kvinner fra Vardø og de omkringliggende fiskevær brent på bål på galgeplassen Steilneset i Vardø, der Steilneset Minneste er bygd til minne om ofrene for trolldomsprosessene i Finnmark. Denne kjedeprosessen var den siste krampetrekning under trolldomsfølgelsen i Finnmark, senere trolldomssaker på slutten av 1600-tallet var individuelle saker der få dødsdommer ble avsagt.

Den 8. oktober 1662 ble Margrete Jonsdatter, en kvinne med barn, gift med Styrk Olsen og bosatt i Vardø, ført for retten på Vardøhus med amtmann, fogd, underfogd og jury til stede.²⁶ Det var blitt snakket om henne i forbindelse med trolldom, og hun henvendte seg til allmuen og spurte om de visste noe om henne i forbindelse med trolldom eller lignende. De svarte at de aldeles ikke visste noe om henne annet enn det som var ærlig og godt på alle måter, men kunne ikke nekte for at de hadde hørt slikt omtalt, men hadde ikke merket noe til det. Dette var Margretes første møte med rettsapparatet, og denne gangen ble hun løslatt ut fra godt skussmål.

Så ble hun innhentet på nytt og ført for retten på Vardøhus vel tre uker senere, den 25. oktober 1662, i nærvær av de samme rettslige ansvarlige. Margretes mann, Styrk Olsen, fordret for retten Karen Nilsdatter og Guri Olsdatter, som skulle ha tillagt Margrete trolldomssak. Amtmannen spurte så Margrete om hun stod ved beretningen hun hadde gitt i nærvær av amtmannen, presten og fogden. Til det svarte hun Ja, og sa at de [Karen og Guri] dertil hadde vært årsak til første beskyldning. Amtmannen spurte Karen Nilsdatter og Guri Olsdatter om de stod ved det som Margrete sa, at de skulle ha navngitt henne for trolldom. Til det svarte de Nei,

aldeles ikke, og at det aldri skulle kunne bevises enten av liten eller stor at de skulle ha gitt henne noen trolldoms sak eller navngitt henne for slik gjerning på noen måte. Da spurte amtmannen Margrete om hun kunne bevise at de to kvinnene hadde navngitt henne. Til det svarte hun ved å vise til en krangel som hadde utspunnet seg mellom Margrete og Guri Olsdatter. Amtmannen spurte Guri Olsdatter om dette, og hun svarte at Margrete under krangelen hadde sagt at dersom Karen Nilsdatter hadde vært bedre mot henne mens hun var tjenestejente der, da hadde kanskje hennes kyr vært levende, som nå var døde. Amtmannen spurte Margrete hvordan hun kunne bevise at de to kvinnene hadde navngitt henne for trolldom, og hun svarte at hun ikke kunne bevise det på annen måte enn det som var sagt i munnhuggeriet. Fogden satte da frem begjæring om hun ikke måtte bøte fordi hun ikke kunne bevise det. Margrete Jonsdatter ble av retten dømt til å bøte 4 merker sølv til kongen. Såfremt videre opplysning om trolldom kunne tilveiebringes angående hennes rykte for trolldom, skulle hun stå til rette for det.

Den 29. januar 1663 ble Margrete ført for retten på nytt på Vardøhus. På dette tidspunktet var 12 kvinner allerede dømt til døden under denne kjedeprosessen; bålene hadde brent hyppig i den arktiske natten. Stemningen på Vardøhus var amper, og torturretskapene lå klare til bruk. Samme kveld og natt som Margrete ble ført for retten, ble Ingeborg, Peder Krogs hustru, drept på pinebenken på Vardøhus fordi hun ikke ville tilstå trolldom. Margrete nektet også denne dagen å tilstå trolldom og hevdet at de andre hadde løyet på henne. Imidlertid var det to andre kvinner som ble ført for retten og dømt denne dagen, som navngav Margrete for trolldom. Den ene var Guri, Laurits' hustru, som bekjente at hun fór til helvete sammen med andre trollkvinner, og Margrete var med. Den andre var Solve Nilsdatter, som ved håndspåleggelse på Margrete i rettslokalet ved den høyeste ed bekreftet at Margrete var like god i trolldomskunster som hun selv var. Margrete skulle ha forgjort den forrige lensherrens slede, som en gang drev i land og ble ødelagt da de skulle til skogs og hente ved på den russiske kyst.

Margrete ble på nytt ført for retten 9. mars 1663, og hun ble spurt av amtmannen om hun ville bekjenne den trolldommen hun var navngitt for, men hun ville ikke på noen måte tilstå. Imidlertid ønsket hun til sin saks befrielse å la seg prøve på sjøen, ettersom hun ikke kunne befri

seg ved å få 12 personer til å sverge på hennes uskyld. Ved vannprøven fløt hun som en fiskedupp, og dagen etter ble hun igjen ført for retten. Nå tilstod Margrete etter flittig «inquisition» at hun lærte trolldom av en gammel kvinne i Tromsø mens de begge tjente hos fogden der. Kvinnen gav henne kunsten inni et stykke ost og noe melk, og etterpå fikk hun så vondt at hun måtte kaste opp. Dagen etter tok kvinnen henne med i fjøset for å undersøke om kunsten var virksom, og hun prøvde trolldomskunsten på en sau, som hun gav noe melk, og som straks etter sprakk i to og døde. Samme dag, da hennes matfar og matmor var reist til kirke og hun var alene hjemme, kom Satan til henne i melkeboden i en stor manns skikkelse og spurte om hun ville tjene ham, så skulle hun få lykke til kveg og fe og alt annet hun begjærte. Hun unnskyldte seg og sa at hun ikke ville etterkomme å være tjenerinne for ham, som kalte seg Zacharias. Men den gamle kvinnen hadde sagt at hun skulle bare tjene ham, for hun ville ikke få noe skade av det, for selv hadde den gamle kvinnen tjent ham i så mange år, og ikke fått noen skade av det. Da befalte Den Slemme Satan henne at hun skulle endelig holde sitt løfte som hun hadde gitt den gamle kvinnen, og hun vek fra Gud i himmelen og tilsa Fanden fullkommen tjeneste.

Videre bekjente Margrete at hun forleden julenatt var blitt invitert av flere andre som var i katters skikkelser, til å være med på en julefest i Kiberg i Anders Pedersens kjeller, men at hun unnskyldte seg med at hun var tung og snart skulle føde. Dessuten bekjente hun at hun for to år siden, og også det foregående året, hadde vært på Domen St Hans natt sammen med fem andre trollkvinner, og der hadde de danset og drukket øl og vin, i tillegg til at de hadde spilt brettspill med hver sine guder. Og Satan hadde spilt for dem på en fiolin, og de var der en times tid eller en og en halv. Videre bekjente Margrete at hun var med på å kaste trolldom over Friis' slede, og at hun da var i skikkelse av en måse, men de andre var i skikkelse av kobbe og nise. Hun sa at hun hadde gjort dette på grunn av Nils, som var på sleden, hadde fridd til henne og ikke villet holde det. Imidlertid sa hun at de ikke kunne ta livet av folkene på sleden, fordi de alltid fryktet Gud, men sleden ble ødelagt.

Dessuten bekjente Margrete at det var sant det som de trollkvinnene som allerede var henrettet, hadde sagt om henne, at hun hadde vært med på å jage fisken fra land med tarelegger forleden år ved påsketider. Da hadde en kvinne

sittet på sjøen i sin egen skikkelse midt i en krets av sjøfugler. Kvinnen var kledd i en svart trøye, et rødt skjørt, en rød lue med gullkniplinger på og en hvit duk rundt halsen, og hun hadde tare i sine hender og rundt seg. Omkring henne satt trollkvinner som var omskapt som sjøfugler, Margrete selv hadde vært i skikkelse av en måse. Videre bekjente Margrete at hun hadde vært med på å kaste trolldom over skipper Jens Ottesens skip den foregående høsten, da han skulle reise fra Finnmark til Bergen. Grunnen var at en av kvinnene var sint på en utreder bosatt i Finnmark, som var ombord. Men trollkvinnene kunne ikke få makt med skipet fordi folkene om bord påkalte Herren og hadde en sterk tro på Gud. Margrete Jonsdatter ble dømt til ild og bål 11. mars 1663 sammen med tre andre kvinner.

Margrete ble først navngitt som trollkvinne av to andre kvinner i lokalsamfunnet, men unnslett først rettssak med godt skussmål av allmuen. Det gikk noen måneder før rettssaken mot henne kom opp, og hun fikk sin dødsdom fem måneder etter at hun første gang ble ført for retten, da hun bad allmuen om skussmål. Margrete nektet først trolldom, gjennomgikk vannprøven etter eget ønske og fløt opp. Det er uvisst om hun ble torturert, ettersom det ikke var tillatt å føre dette inn i rettsreferatet, men det er dokumentert at forhør på Vardøhus under tortur som endte med drap, foregikk samtidig med forhør av Margrete. Fiendebildet av Margrete knyttet til demonologisk tankegods kom ikke opp før hun hadde gjennomgått vannprøven. Det står i rettsreferatet at hun bekjente sin sannhet om trolldom etter flittig utspørring, så ledende spørsmål fra forhørerne har nok vært anvendt.

Hovedinnholdet i en bekjennelse av demonologisk art var våren 1663 godt kjent blant de fengslede trollkvinnene på Vardøhus og blant folk i lokalsamfunnet, etter at demonologiske ideer var kommet frem i trolldomssaker på Vardøhus siden 1620. Det demonologiske tankegodset hadde hatt en lang vei fra Sveits og det sørvestlige Tyskland til Finnmark, men overføring hadde skjedd gjennom spredning av innholdet i demonologiske verker, embetsmenns lærd bagasje, lovens bokstav, overføring av ideer fra en rettssak til en annen samt reisende personer som tok med seg mentalitetshistoriske forestillinger fra ett geografisk område til et annet.²⁷ Og forhørerne i en trolldomssak visste godt hva de ønsket tilstått. I Margretes tilståelse kommer brikkene hurtig på plass, formet som fortellinger: Det er læring av

trolldom, vending fra Gud, djevlepakt, trolldomssamling, omskaping, og kollektive trolldomsoperasjoner. Portretter av en trollkvinne som males av Margrete, ligner mye på de andre trollkvinnene i Finnmark, med en litt uskyldig og tilforlatelig beskrivelse av paktinngåelse og trolldomssamling. Likevel har Margretes tilståelse beholdt sitt særpreget gjennom en individuell narrativ utforming, noe skriveren har klart å fange opp for alle de anklagedes vedkommende. Den frykten som klebes til trollkvinnene, kommer frem både ved Margretes utprøving av sin nyervervede trolldomskunst og ved de trolldomsoperasjoner hun deltar i. På samme måten som i analysen av Lynken ovenfor, gir det metodologiske grepet som narratologien tilbyr, en mulighet til å fokusere på «stemme»; gjennom å følge delegering av stemme til ulike aktører under rettssakens gang, ikke minst Margretes stemme, kan man danne seg et bilde av den samtale og kommunikasjon som har funnet sted i rettslokalet. I motsetning til at hele rettsreferatet blir gjenfortalt, er det prioritert å lytte etter hva Margrete har uttalt, og da særlig i hennes tilståelse. Dermed åpnes rettsreferatets tekst for en analytisk tilnærming som ikke kan komme fram dersom alt som ble sagt, ble ansett for likeverdig og tatt for pålydende verdi.

Fiendebildet

Ulike land har ulike måter å aktivere ideer fra den demonologiske doktrine på under trolldomsprosessene. Dette virker inn på det fiendebildet av trollkvinnen som skapes. Det er stor forskjell på måten noen av de demonologiske ideene blir presentert i kildene på dersom man sammenligner eksempelvis Tyskland, Skottland og Finnmark, særlig når det gjelder ritualet i forbindelse med inngåing av djevlepakten og handlinger på trolldomssamlinger. I Tyskland er drap av spedbarn for å koke salve en av aktivitetene på trolldomssamlinger, og seksuell omgang med djevelen fremstilles både som del av ritualet ved inngåelse av pakten og som orgier på trolldomssamlinger. I Skottland forekommer ikke drap av spedbarn for å lage salve, derimot graver de opp bein fra kirkegården for å bruke til trolldomsutøvelse.²⁸ Imidlertid knyttes seksuell omgang med djevelen både til paktinngåelsen og til senere møter mellom djevelen og hans tjenerinner. I Finnmark fremtrer trollkvinnen som ganske uskyldig sammenlignet med

landene lenger sør i Europa. Der forekommer ikke drap av spedbarn for å lage salve eller seksuell kontakt mellom kvinne og djevel. Imidlertid kommer mange andre sentrale ideer fra den demonologiske doktrine til syne, for eksempel djevlepakt, djevlemerke, at djevelen kan gjemme seg i øyebrynshår, personlig navngitt djevel som følgesvenn, utprøving av trolldomskunsten, trolldomssamlinger, omskaping, flygeturer gjennom luften og kollektive trolldomsoperasjoner.²⁹

Begge områdene jeg har fokusert på, Flandern og Finnmark, var utsatt for streng forfølgelse under trolldomsprosessene. I begge områdene ser man en forfølgelse der både *maleficium* og demonologiske ideer om trolldom er representert, men der de mest intense forfølgelsesperiodene er koblet til demonologisk tankegods. De to sakene som er diskutert ovenfor, er representative for trolldomssaker med demonologisk innhold i Flandern så vel som i Finnmark. Gjennom forhør og tilståelser fremstår en idékrets knyttet til demonologi. Dette innholdet knytter de individuelle sakene til Lynken og Margrete til en bredere idékonstellasjon, enten man ser de to sakene i en regional eller en europeisk kontekst.

Det fiendebildet som danner seg av trollkvinnen, har rot i demonologisk tankegods. Fiendebildet er sentrert rundt djevelen, og det er hans absolutte makt over sjeler som gjør ham mektig. Kvinnen er svak, lett å friste og gir etter for løfter fra djevelen. Hun er tilbøyelig til det onde, mottar trolldomsmakt fra djevelen og blir Den Ondes tjenerinne. Hun er en vantro som fornekter sin dåpspakt og går inn i pakt med djevelen. Hennes ondskap er uten grenser. Hun benekter først sin tilknytning til djevelen, men tilstår etter press. Hun er tilsynelatende en kvinne blant mange, man vet ikke hvem som er trollkvinner. Hun er en del av et nettverk og vet om andre trollkvinner. Hun kan skape seg om til andre skikkelser, dyr og fugler. Hun deltar på trolldomssamlinger med likesinnede, der djevelen er samlingens midtpunkt. Hennes trolldomsmakt er virksom

og kan forårsake katastrofer. Hun kan gjennom mottakelse av sakramentet og ildens renselse ha håp om salighet i det neste liv.

Den demonologiske konstruksjonen av en trollkvinne er anvendbar over hele Europa og kan med tilpasninger anvendes i ulike land. Trollkvinnen er en farlig skikkelse som skaper frykt blant lek og lærd. De lærde frykter henne fordi hun har underkastet seg feil Herre og fordi hennes trolldomsmakt er stor. Allmuen frykter trollkvinnen fordi hun utgjør en trussel mot deres helse og livsgrunnlag. Vanlige kvinner i lokalsamfunnene frykter trollkvinnen fordi hun kan utlegge navn på medsammensvorne som har deltatt på trolldomssamlinger. Sammenhengen mellom demonologiske ideer og fiendebildet av trollkvinnen er tydelig i begge trolldomssakene behandlet ovenfor gjennom djevelens sentrale maktposisjon samt trollkvinnes underkastelse under Lysets Engel.

De to eksemplene drøftet ovenfor viser trolldomssaker mot kvinner i to land i Nord-Europa innenfor en periode av 66 år. Sakene illustrerer hvordan et demonologisk tankegods som har forflyttet seg over betydelige geografiske avstander, slår gjennom under sakens gang i form av forhørernes spørsmål og den anklagedes tilståelse. Frykt gjennomsyrrer disse sakene, frykt for trollkvinner forent med djevelen. Trollkvinnen ble en trussel fordi hun hadde valgt feil Herre og fordi hun var i besittelse av en ond makt som kunne forårsake katastrofer og ulykker. En kvinne var mer tilbøyelig til en slik allianse enn en mann fordi hun villig lot seg overtale til det onde; hun var svak og lett å friste. Trollkvinnen ble et effektivt fiendebilde fordi hennes frafall fra Gud var knyttet til hennes tilkortkomning som kvinne, som kjønn. Trolldomsprosessene foregikk i en mentalitetshistorisk overgangsfase der både lek og lærd trodde at trolldom var mulig og at noen mennesker kunne utføre virkningsfull trolldom.

AHR, Universitetet i Tromsø
liv.h.willumsen@uit.no

VITENSKAPELIG, FAGFELLEVDERT ARTIKKEL

Noter

- 1 Goodare, *The European Witch-Hunt*, 7–8.
- 2 Gérard Genette, *Discours du récit; Nouveaux Discours du Récit; Fiction et diction*. Ane Ohrvik anvender Genettes teorigrunnlag fra boken *Paratexts: Thresholds of Interpretations* i sin studie *Medicine, Magic and Art in Early Modern Norway*. Gunvor Simonsen, *Slave stories*, 17.
- 3 Simonsen, *Slave Stories*; Ohrvik, *Medicine, Magic and Art in Early Modern Norway*; Liv Helene Willumsen, *Witches of the North*, 29–37.
- 4 Liv Helene Willumsen, *Seventeenth-Century Witchcraft Trials in Scotland and Northern Norway*, 28–31.
- 5 Liv Helene Willumsen, *Dømt til ild og bål*, 43–47.
- 6 Richard M. Golden, *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition*, og Brian P. Levack, *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*.
- 7 Brian P. Levack, *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*; Julian Goodare, *The European Witch-Hunt*; Rune Blix Hagens *Dei europeiske trolldomsprosessane*.
- 8 Stuart Clark, *Thinking with Demons* og artikkelsamlingen *Languages of Witchcraft*, redigert av Stuart Clark.
- 9 Marion Gibson, *Reading Witchcraft* og Diane Purkiss, *The Witch in History*.
- 10 Lyndal Roper, *The Witch in the Western Imagination*; Cissie Fairchild, *Women in Early Modern Europe 1500–1700*, der trollkvinnen er behandlet i et kapittel.
- 11 Fra Danmark, Merete Birkelund, *Troldkvinden og hennes anklagere*; fra Finland Raisa Maria Toivo, *Witchcraft and Gender in Early Modern Society*; fra Sverige Marie Lennersand og Linda Ojas *Livet går vidare*, fra Norge Ellen Alm, *Trondheims siste heksebrenning*; Liv Helene Willumsens *Trollkvinne i nord og Dømt til ild og bål*.
- 12 Fra Danmark, Louise Kallestrup, *I Pagt med Djævelen*, fra Norge Bente Alvers *Heksetro og trolddom* og *Mellom mennesker og magter*, Rune Blix Hagen, *Hekser: Fra forfølgelse til fortryllelse og Ved porten til helvete*.
- 13 Goodare, *The European Witch-Hunt*, 55–154; Levack, *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*, 27–29.
- 14 Larner, *Enemies of God*, 2; Alver, *Mellom mennesker og magter*, 13–17; Bever, *The Realities of Witchcraft and Popular Magic*, 1; Willumsen, *Seventeenth-Century Witchcraft Trials*, 107.
- 15 Willumsen, *Dømt til ild og bål*, 16.
- 16 Levack, *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*, 29–67.
- 17 Willumsen, *Dømt til ild og bål*, 17–18.
- 18 En god oversettelse av *Malleus Maleficarum* er Christopher S. Mackays *The Hammer of Witches*, utgitt første gang i 2006.
- 19 Mackay, *The Hammer of Witches*, 8.
- 20 Mackay, *The Hammer of Witches*, 59–657.
- 21 Stokes, *Demons of Urban Reform*, 37–77.
- 22 Vanysacker, «Netherlands, southern», 816; Vanysacker, *Hekserij in Brugge*, 15–60.
- 23 Willumsen, *Dømt til ild og bål*, 267.
- 24 Regional Stådtarchiv Flandern, Hondschoote, Archives communales, FF 7, fos. 16v–18v. <https://www.kuleuven-kulak.be/facult/rechten/Monballyu/Rechtlagelanden/Heksenvlaanderen/heksenindex.htm>. Alle sitater nevnt i artikkelen er fra disse sidene.
- 25 «Ende want op heur gheropen wiert dat zou Sathanas zoude afgaen ende heur betrouwen op God stellen, en heeft niet willen ofte connen spreken». Regional Stådtarchiv Flandern, Hondschoote, Archives communales, FF 7, fos. 16v–18v. <https://www.kuleuven-kulak.be/facult/rechten/Monballyu/Rechtlagelanden/Heksenvlaanderen/heksenindex.htm>, innførsel 4: Hondschoote, scepene, 29 februari 1596, Lynken van Brugghe.
- 26 Statsarkivet i Tromsø, Sorenskriveren i Finnmarks arkiv, løpenr. 10, Justisprotokoll 1654–1663, fol. 222b; 226a–227a; 250b–251b; 258a–261a; 266a; Willumsen, *Trolldomsprosessene i Finnmark. Et kildekrift*, 175, 178–179, 226–228, 241–247, 257. Willumsen, *Kilder til trolldomsprosessene i Finnmark*, 109–111, 130, 136–139, 143. Alle sitater brukt i artikkelen er fra disse sidene.
- 27 Willumsen, *Dømt til ild og bål*, 16–20; Willumsen, «Oral Transfer of Ideas about Witchcraft», 52.
- 28 Normand and Roberts, 147, 244.
- 29 Willumsen 2013, 357–363.

Litteratur

- Alm, Ellen. *Trondheims siste heksebrenning*. Trondheim: Museumsforlaget, 2014.
- Alver, Bente Gullveig. *Mellem mennesker og magter: Magi i heksefølgelsestid*. Oslo: Spartacus, 2008.
- Alver, Bente Gullveig. *Heksetro og trolldom*. Oslo: Universitetsforlaget, 1971.
- Bever, Edward. *The Realities of Witchcraft and Popular Magic in Early Modern Europe: Culture, Cognition and Everyday Life*. New York: Palgrave, 2008.
- Birkelund, Merete. *Troldkvinden og hennes anklagere*. Århus: Arusia, 1993.
- Clark, Stuart. *Thinking with demons: The idea of witchcraft in Early Modern Europe*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition*, redigert av Richard M. Golden. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2006.
- Fairchilds, Cissie. *Women in Early Modern Europe 1500–1700*. Edinburgh: Pearson, 2007.
- Genette, Gérard. *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. London: Cambridge University Press, 1997.
- Genette, Gérard. *Discours du récit*. Paris: Seuil, 1972.
- Genette, Gérard. *Nouveaux Discours du Récit*. Paris: Seuil, 1983.
- Genette, Gérard. *Fiction et diction*. Paris: Seuil, 1991.
- Gibson, Marion. *Reading Witchcraft*. London: Routledge, 1999.
- Goodare, Julian. *The European Witch-Hunt*. London: Routledge, 2016.
- Hagen, Rune Blix. *Ved porten til helvete: trolldomsprosessene i Finnmark*. Oslo: Cappelen Damm, 2015.
- Hagen, Rune Blix. *Dei europeiske trolldomsprosessane*. Oslo: Det Norske Samlaget, 2007.
- Hagen, Rune Blix. *Hekser: Fra forfølgelse til fortryllelse*. Oslo: Humanist forlag, 2003.
- Kallestrup, Louise Nyholm. *I pagt med djævelen: trolldomsforestillinger og trolldomsfølgelser i Italien og Danmark efter Reformasjonen*. København: Anis, 2009.
- Languages of witchcraft: narrative, ideology and meaning in Early Modern culture*, redigert av Stuart Clark. Basingstoke: Macmillan Press, 2001.
- Larner, Christina. *Enemies of God: The Witch-Hunt in Scotland*. London: Chatto and Windus, 1981.
- Lennerstrand, Marie og Oja, Linda. *Livet går vidare: Älvdalen och Rättvik efter de stora häxprocesserna 1668–1671*. Hedemora: Gidlund, 2006.
- Levack, Brian P. *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*. 2. utgave. London: Longman, 1995.
- Mackay, Christopher S. *The Hammer of Witches. A Complete Translation of the Malleus Maleficarum*. 3. utgave. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Normand, Lawrence og Roberts, Gareth. *Witchcraft in Early Modern Scotland: James VI's Demonology and the North Berwick Witches*. Exeter: University of Exeter Press, 2000.
- The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*, redigert av Brian P. Levack. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Ohrvik, Ane. *Medicine, Magic and Art in Early Modern Norway*. Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic. 2018. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-46742-3-1>.
- Purkiss, Diane. *The Witch in History: Early Modern and Twentieth-Century Representations*. London: Routledge, 1996.
- Roper, Lyndal. *The Witch in the Western Imagination*. London: University of Virginia Press, 2012.
- Simonsen, Gunvor. *Slave stories: law, representation, and gender in the Danish West Indies*. Aarhus: Aarhus University Press, 2017.
- Stokes, Laura. *Demons of Urban Reform: Early European Witch Trials and Criminal Justice, 1430–1530*. Basingstoke: Palgrave, 2011.
- Toivo, Raisa Maria. *Witchcraft and Gender in Early Modern Society: Finland and the wider European Experience*. Aldershot: Ashgate, 2008.
- Vanysacker, Dries. «Netherlands, southern». I *Encyclopedia of Witchcraft. The Western tradition*, redigert av Richard M. Golden, vol. III, 813–818. Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 2006.
- Vanysacker, Dries. *Hekserij in Brugge: De magische leefwereld van een stadsbevolking, 16de-17de eeuw*. Vlaamse Historische Studies. Brugge: Van de Wiele – Genootschap voor geschiedenis, 1988.
- Willumsen, Liv Helene. *Kilder til trolldomsprosessene i Finnmark. Modernisert språklig utgave*. Tromsø/Leikanger: Statsarkivet i Tromsø/ Skald, 2017.
- Willumsen, Liv Helene. «Oral Transfer of Ideas about Witchcraft in Seventeenth-Century Norway». I *Spoken Word and Social Practice. Orality in Europe (1400–1700)*, redigert av Thomas V. Cohen og Lesley K. Twomey. Leiden: Brill, 2015.
- Willumsen, Liv Helene. *Dømt til ild og bål*. Stamsund: Orkana, 2013.
- Willumsen, Liv Helene. *Witches of the North: Scotland and Finnmark*. Leiden: Brill, 2013.
- Willumsen, Liv Helene. *Seventeenth-Century Witchcraft Trials in Scotland and Northern Norway*. PhD-avhandling. Edinburgh: University of Edinburgh, 2008.
- Willumsen, Liv Helene. *Trolldomsprosessene i Finnmark. Et kildeskrift*. Bergen: Skald, 2010.
- Willumsen, Liv Helene. *Trollkvinne i nord*. Tromsø: Hogskolen i Tromsø, 1994.